

Yaqubova Cahidə Etibar qızı
Azərbaycan, Bakı
ccahide@bk.ru

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN AŞIQ YARADICILIĞI

Açar sözlər: *aşıqlıq, məclislər, ustad, dastan, səfər*

Key words: *ashug's creativity, mejlises, master, dastan, travel*

Ключевые слова: *ашугство, межлисы, мастер, дастан, путешествие*

GİRİŞ

Aşıq yaradıcılığının çox qədim tarixi vardır. XIX əsrdən başlayaraq aşıq şeiri və musiqisi inkişaf etməyə başlayır. Bu, sazda simlərin nizamlı düzülüşü, üç müstəqil səs axarının olması ilə əlaqədirdir. Aşıq sənəti oğuz və türk tarixi mədəni mərhələlərinin analoji sənət hadisələri əsasında yaranmışdır. Azərbaycanda dastançılar, ozanlar qədim zamanlardan mövcuddur. XVI-XVII əsrdən başlayaraq onlar aşıq adlandırılmışlar.

Cavan aşıqlar aşıq ədəbiyyatına yeni hava, insana məhəbbət, zəhmətə yeni münasibət gətirirlər. Ustad aşıqlar aşıqlıq sənətini hər zaman uca tutmuş, ona ləkə gətirmək istəyənlərə qarşı mübarizə aparmışlar.

XIX ƏSRİN AŞIQLARI VƏ AŞIQ YARADICILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Çox qədimlərdən yaşayan aşıq ədəbiyyatı XIX əsrdə yeni keyfiyyətlər ilə zənginləşir, yeni qoşmalar, dastanlar, aşıq havaları yaranır. Bu dövrdə ustad aşıqlar yetişir. Kəskin tənqid və satira məhz XIX əsrdə güclənərək xüsusi mövqe qazanır. Yazılı ədəbiyyatda yaranan satira aşıq ədəbiyyatına təsir edirdi. Klassik aşıq ədəbiyyatında özünü göstərən üsyanın, şikayətin və iniltinin yerini həcv və tənqid tutur. Aşıq ədəbiyyatındakı tənqidlər, həcvlər və satiralar yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi özbaşınalığa, yalana, zülmə, ictimai bərabərsizliyə qarşı idi. Buna görə də XIX əsrdə bəzi aşıqlar yuxarı təbəqələr tərəfindən təqib edilirdi. Təqib edilən aşıqlardan biri də Aşıq Mahmud olmuşdur. O, kəndlilərin ağır vəziyyətini, vergilərdən təngə gəldiklərini şeirində dilə gətirirdi:

Neçə nəfər məaflların əlindən.

Biz fağırlar zarə gəldik günbəgün.

Aşıq Əhməd yerli feodallara, çar üsuli-idarəsinə yazdığı şeirlərə görə qardaşı ilə birgə qaçaq düşmüşlər, lakin sonda qardaşı ilə birlikdə öldürülmülər. XIX əsr aşıq ədəbiyyatı bir sıra xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Bu dövrdə hətta qadın aşıqlar yaşayıb yaradırlar. Qadın aşıqların bəzisinin şeirləri, mahnıları dövrümüzə kimi gəlib çatmışdır. İlk qadın aşıq sənətkarı kimi adını ucaldan Ağabəyim ağa olmuşdur. O, “Ağabacı” imzası ilə şeirlər yazırdı. Qarabağ xanı İbrahim xan Cavanşirin qızı Ağabəyim ağa Tehrana, Fətəli xana ərə getmişdir:

Mən aşığam Qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Ağabəyim ağa saray həyatı yaşasa da, orada özünü xoşbəxt hiss etməmişdir. Onun Qarabağ üçün, eli-obası üçün nə qədər darıxdığını, sevdini bayatılardan, şeirlərindən duymaq olur.

Aşıq Bəsti, Zeynəb, Püstə, Fatma, Aşıq Pəri, Mahtab xanım, Mahxanım və bir çoxları XIX əsrdə yazıb yaratmış qadın aşıqlarımızdır. Onların şeirlərində Azərbaycan qadınlarının taleyi, arzu və istəkləri, dünyagörüşləri əks olunur. Qadın aşıqlar içərisində aşıq Bəstinin həyatı və yaradıcılığı daha çox diqqət cəkir. Aşıq Bəstini ədəbiyyat aləminə tanıdan S.Paşayev olmuşdur. Onun haqqında xalq içərisində əfsanələr dolaşırdı. “Bəsti və Çoban” adlanan bu əfsanədə aşıq Əyyub adlı bir çobanı sevmiş, Yanşaq bəy isə çobanı öldürmüşdür. Bu ölüm Aşıq Bəstini çox sarsıtmış və hər zaman sevdili şəxsi xatırlamışdır. Ömrünün sonlarına yaxın kor olduğu üçün “Kor Bəsti” adı ilə tanınmışdır.

Şifahi ədəbiyyatla yanaşı aşıqlar tərəfindən yaradılmış əsərlər də XIX əsrdən başlayaraq nəşr edilir. Xüsusilə də Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsiylə ziyalıların folklor nümunələrinə marağı daha çox artır. Folklor nümunələri ilə maraqlanan alimlər və yazıçılar Zaqafqaziya gedərək folklor nümunələrini toplayıb çap etdirirdilər.

XIX əsr aşıqlarının dünyagörüşlərində müəyyən dönüşlər əmələ gəlirdi. İctimai məzmunlu çoxlu qoşmalar, şeirlər yazılırdı. Əsasən, aşıqlar zəhmətkeş xalq içərisindən çıxır, şeirlərində zəhmətkeş xalqı tərənnüm edir, xalq ilə birlikdə həm ağlayır, həm gülürlər. Xalqdan təcrid olunan aşıq yoxdur. Aşıqların bəzisi köhnə şeir formasını təkmilləşdirərək yeni məzmunlu şeir forması yaradırlar. Bu sıraya Aşiq Ələsgər, Şəmkirli Aşiq Hüseyn, Dilqəm, Aşiq Musa kimi ustad sənətkarlar daxildir.

Ustad sənətkarlar aşılıq sənətini kobudcasına pozanlara, hörmətdən salanlara qarşı daim güclü mübarizə aparmışlar. Digər zamanlarda olduğu kimi, XIX əsrdə də bu mübarizə kəskin şəkildə davam edirdi. Aşiq Ələsgər 1875-ci ildə yazdığı “Gərəkdi” şeirində “aşıq kimə demək olar” məsələsini aydınlaşdırır və aşıqların qarşısında bəzi vəzifələr qoyur.

Aşıqların adını alçaladnlara qarşı mübarizə edənlər sırasında Molla Cuma, Aşiq Vəli, Aşiq Musa da var.

Bəzi savadlı el şairləri qəzəllər, qəsidələr, mərsiyələr yazır, ifaçı aşıqlar, xanəndələr vasitəsilə xalq arasında yayırdılar. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, el şairlərinin qəzəl və qəsidələri, mərsiyələri aşıq sənəti ilə uyğunluq təşkil etmədiyindən müvəffəqiyyət əldə edə bilmirdi.

Mətbuatın çox inkişaf etmədiyi dövrlərdə aşıq yaradıcılığı məhəlli xarakterli idi. Yəni Şirvan aşıqlarının əsərləri Şirvan mahalında, Kəlbəcər aşıqlarının əsərləri Kəlbəcər ətrafında geniş yayılırdı.

Aşiq ədəbiyyatında hansısa aşığın şeirinin başqa aşığın adına getməsi halları çox olurdu. Deyilənlərə görə, Aşiq Əsədın hesab edilən “balaca qız”, “malades” qoşmaları əslində Aşiq Ələsgərə aiddir.

Aşiq yaradıcılığında məhəbbət mövzusu da əsas olmuşdur. Şeirlərində ülvə məhəbbət, mənəvi saflıq kimi mühüm insani keyfiyyətlər təbliğ edilirdi. Lirik qəhrəman həqiqəti sevən real insandır, onun iztirabları, saf məhəbbəti qabarıq şəkildə göstərilir. Aşiq yaradıcılığına xas olan nikbin ruhlu qəhrəman məhəbbət yolunda çəkdiyi iztirablardan sanki yorulmur, vüsala çatmaq ümidini itirmir.

Qədimlərdən XIX əsrə qədər xalq-aşiq şeir şəkli olan “bayatı” ən geniş istifadə olunan formalardan olmuşdur. Bayatı janrı qədim şeir şəkli kimi aşıqların, el şairlərinin yaradıcılığından keçir. Əvvəllərdə olduğu kimi aşıqlar yenə də iki qismə bölünürdü:

- 1) yaradıcı-ustad aşıqlar
- 2) peşəkar-ifaçı aşıqlar

Yaradılan dastanlar məzmununa və formasına görə ötən illərdə yaranan dastanlardan xeyli fərqlənir. Belə ki, artıq dastanlar həcimcə yığcam idi və “səfər”lər şəklində meydana çıxırdı. Bu baxımdan “Çoban Məhəmmədin Qars səfəri”, “Aşiq Hüseynin Naxçıvan səfəri”, “Aşiq Alının Türkiyə səfəri” nümunələrini demək olar.

Bəstəkar aşıqlardan Qazaxlı Zülfüqar “Qazax dubeytisi”, “Qazax səbzəsi” saz havalarını yaradır. Başqa bir bəstəkar aşıq isə Sallı Cəlilovdur. O da “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili” kimi saz havaları yaradır. Eyni zamanda XIX əsrdə “Dilqəmi”, “Göyçə gülü”, “Aşiq Hüseyni” kimi saz havaları meydana çıxır.

XVI-XVIII əsrlərdə olduğu kimi hətta XIX əsrdə də klassik aşıq sənəti ilə bərabər, ozan yaradıcılığından da müəyyən qədər istifadə edilirdi. “Aşiq Alının Türkiyə səfəri” dastanı “Dədə-Qorqud” dastanının “Bamsı Beyrək” boyundan, “Aşiq Hüseynin Naxçıvan səfəri” isə Aşiq Valehin dastan yaradıcılığından təsir və güc almışdır.

Xan Tahirin, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Şah İsmayılın tərənnüm etdiyi elə dağlar, yer adları vardır ki, biz onları tanımırıq, bəzində isə konkret ünvan yoxdur. İstisna olaraq, aşıq poeziyasında aydın təsvir və tərənnüm edilən adlar var:

Şəmşəddin elində, Tovuz çayında,

Gözüm bu gün bir dildara düşübdür.

Ayrı-ayrı bölgələrdə fərqli adlarla aşıq məclisləri yaradılmışdır. Onlardan bizə məlum olanları “Dilqəm bulağı” və “Qurban bulağı” məclisləridir. “Dilqəm bulağı” Şəmkirdə, “Qurban

bulağı” isə Göyçə- Kəlbəcər bölgəsində fəaliyyət göstərirdi. Bu bulaqlar-məclislər Ağdabanlı Qurban və Yəhya bəy Dilqəmin adını daşısa da, daha çox Aşıq Ələsgər ilə Şəmkirli Aşıq Hüseynin sayəsində şöhrət əldə etmişdir.

NƏTİCƏ

Aşıq yaradıcılığı hər zaman cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, dövrün problemlərini əks etdirmişdir. Aşıq poeziyasının yaradıcıları xalq sənətkarları yəni aşıqlardır. Şifahi ədəbiyyatın ən böyük qollarından biridir. XIX əsr aşıq yaradıcılığı yeni keyfiyyətlər qazanaraq inkişaf yolu keçir. Şeirlərdə məhəbbət, zülm, bərabərsizlik, mübarizə kimi motivlər öz əksini tapır. Hətta satira da bu dövrdə aşıq yaradıcılığında öz yerini tutmuşdur. XIX əsr aşıq yaradıcılarından Aşıq Məhəmməd, Aşıq Musa, Aşıq Mahmud, Molla Cümə, Aşıq Ələsgər, Həmayil, Pərnaz, Xaltanlı Tağı və bir çox sənətkarların adını çəkmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Nizami Xəlilov. Aşıq yaradıcılığı və yazılı poeziya, Bakı, Elm, 2012 .
2. Sədnik Paşayev. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı, Bakı, 1990 .
3. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, 2010.
4. Hüseyn İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri, Bakı, Elm, 2002 .
5. Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 2006
6. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, Elm və təhsil, 2015

Azerbaijan Ashug's creativity in XIX century

Summary

Ashug's creativity has always been in the spotlight of society, reflecting the challenges of the era. The creators of ashug poetry are folk artists, ie ashugs. It is one of the largest branches of oral literature. XIX century ashug creativity is on the way to development, acquiring new qualities. The poems reflect such motives as love, oppression, inequality, and struggle. Even satire has taken its place in Ashug's art during this period. Among the creators of the XIX century Ashug Mohammed, Ashig Musa, Ashig Makhmud, Molla Juma, Ashug Alesker, Hamayil, Parnaz, Khaltanli Tagi and many others.

Азербайджанское ашугское творчество XIX века

Резюме

Ашугское творчество всегда было в центре общественного внимания и отражало насущные проблемы эпохи. Создателями ашугского творчества являются ашуги. Ашугское творчество – это самый распространенный фольклорный жанр. В 19 веки это искусство обрело новые черты. Центральное место стали занимать такие мотивы как любовь, насилие, неравноправие, борьба и др. В этот период в ашугское искусство проникла также сатира. Среди известных ашугов того периода можно назвать имена Ашуга Магомеда, Ашуга Мусы, Махмуд, Моллу Джума, Ашуга Алескера, Гамаиля, Раназа. Халтанли Таги и др.

Rəyçi: f.e.d. Ş.Cəlilova